

СЕРГІЙ ПАРАДЖАНОВ: ОСОБИСТІСТЬ ПРОТИ СИСТЕМИ

Є. А. Симоненко, О. М. Бут

Анотація. У статті розглянуто постать С. Й. Параджанова як видатного діяча культури та мистецтва, проукраїнські налаштованого представника інтелігенції, дисидента. Висвітлено творчий шлях митця, ті складнощі та перепони з боку радянської влади, які йому доводилося долати задля реалізації своїх творчих задумів. Визначено, що попри всі арешти, утиски та заборони він залишався вірним та послідовним своїм ідеям.

Ключові слова: С. Й. Параджанов, дисидент, режисер.

Актуальність теми полягає у висвітленні відношення радянської верхівки до діячів мистецтва та культури, їх політики у цих питаннях, яка в багатьох аспектах пересікається із національною політикою. Період «шістдесятництва» в історії України наповнений суперечливими з точки зору радянської ідеології особистостями, які мали сміливість критикувати владу та її політику, і врешті решт були за це покарані. Більшості з них апарат приписував злочини, яких вони не чинили. Серед них був і талановитий кінорежисер Сергій Йосипович Параджанов. Його справжнє ім'я – Саркіс Параджанян. Він відомий в усьому світі своїми неперевершеними фільмами «Тіні забутих предків», «Саят-Нова» та інші.

Життєвий та творчий шлях Сергія Параджанова досліджували Л. Р. Григорян, М. М. Загребельний [1; 2]. Проте, автори більше уваги присвятили досягненню митця у сфері кінематографу.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб висвітлити супротив Сергія Параджанова радянській системі, на його прикладі розглянути ставлення радянської влади до діячів культури, які наважувалися мати та висловлювати свою точку зору контрверсійну по відношенню до офіційного дискурсу у трактуванні подій, що відбувалися.

Доленосною у житті видатного кінорежисера Сергія Йосиповича Параджанова стала картина «Тіні Забутих Предків». На її прем'єрі у київському кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 р. літературний критик Іван Дзюба зі сцени, аспірант-літературознавець Василь Стус і журналіст В'ячеслав Чорновіл в залі закликали підвестися на знак протестів проти арештів українських інтелектуалів, які відбулися влітку 1965 р. Ця акція стала одним з перших антирадянських виступів [2]. Сергія Параджанова «умовляли» виступити із засудженням протесту, але він відмовився, сказавши, що претензій до його учасників немає, крім того, сам також його підтримує.

Упродовж 1965–1966 рр. С. Параджанов, разом з іншими українськими інтелігентами, підписував численні листи та звернення до компартійних та державних органів, ходив по «інстанціях», вимагаючи пояснити причини арештів та наполягаючи на відкритості судових процесів.

Після акції реакція влади була блискавичною – І. Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь», і виключили з аспірантури Київського педагогічного інституту; В. Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія»; Василя Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР. Утисків зазнав і С. Параджанов. Його переслідували, не випустили за кордон на світові прем'єри стрічки через те, що: «Параджанов серед свого оточення неодноразово висловлювався про намір бігти за кордон. Так, в 1965 р. в бесіді з одним із товаришів по службі про можливу поїздку в Париж з кінофільмом «Тіні забутих предків» Параджанов заявив, що йому потрібен квиток тільки в одну сторону». Його творча діяльність обмежувалася і в межах країни, прокат фільму «Тіні забутих предків» в СРСР був значно скорочений за той, що планувався на передодні прем'єри.

Події, які розгорнулись навколо цієї стрічки ясно показують тодішню позицію радянської влади, щодо проявів національної свідомості, але й навпроти відображають настрої проукраїнської інтелігенції того часу, а саме, так званих шістдесятників щодо дій

радянської верхівки. Тобто не дивлячись на те, що хрущовська відлига тільки що закінчилась, а сам Микита Хрущов критикував культ Сталіна та його діяльність під час самої відлиги репресії щодо української (і не тільки) інтелігенції не припинялись [5].

5 лютого 1973 р. голова українського КДБ В. В. Федорчук направив першому секретарю ЦК КПУ В. В. Щербицькому «інформаційне повідомлення», в якому було сказано, що Параджанов намагався завадити політичній розправі над І. Дзюбою, пізніше надходили й інші, в яких відзначалась дружба режисера з українськими письменниками-дисидентами І. Дзюбою, Є. Сверстюком, І. Світличним, бажання втекти закордон, антикомуністичні висловлювання. Зокрема, серед розсекречених документів КДБ УРСР по справі Сергія Параджанова були і такі фрагменти:

«Параджанов підтримує зв'язки з націоналістично налаштованими елементами, зокрема, з Дзюбою, Холодним та іншими, які намагаються використовувати його в своїх задумках в плані популяризації націоналістичних ідей в кіномистецтві. Фіксувалися злісні випадки з боку Параджанова на адресу комуністів взагалі, а також на адресу радянської влади...» [2].

«На думку одного з режисерів кіностудії, негативний вплив на виховання молодих творчих працівників надав кінорежисер Параджанов С. І., який в неодноразових бесідах зі своїми зв'язками допускав ідеологічно шкідливі судження, висловлював думку про неповернення на Батьківщину в разі виїзду його за кордон» [2].

«У полі зору органів КДБ Параджанов вперше потрапив в 1962 р. в зв'язку з його зустрічами і листуванням з іноземцями з капіталістичних країн. Проведеною перевіркою встановлено, що Параджанов в бесідах з іноземцями повідомляв їм тенденційну інформацію про радянське мистецтво, в спотвореному вигляді підносив політику партійних і радянських органів по відношенню до мистецтва. Так, за наявними даними, у вересні 1967 р. Параджанов зустрічався з німцями з ФРН. На зустрічі він допустив цілий ряд шкідливих і наклепницьких висловлювань. Умовляв одного з німців придбати для нього за кордоном фотоекспонметра, Параджанов сказав: «Ну що, що ми ходимо голоштанниками до 50-річчя!» У подальшій розмові став вихвалити фашизм, як рух. Німці спростовували його, але він уперто стояв на своєму і домовився до того, що заявив: «Мао Дзе-дун прийшов до неофашизму! Ми прийшли до неофашизму! Ми прийшли до п'ятдесятиріччя до фашизму! ... Я – результат фашистської теорії в мистецтві ... » [2].

«У лютому 1969 р. в бесіді з громадянкою Франції, що знаходиться на навчанні в Москві по лінії обміну студентів, Параджанов пропонував їй вступити з ним у шлюб для того, щоб він міг виїхати в Париж, а потім до Бельгії. При цьому Параджанов підкреслив, що «він і комуністи один одного не розуміють» [2].

17 грудня 1973 р. під час візиту Сергія Параджанова до хворого тифом сина в Києві його арештували і помістили в Лук'янівську в'язницю. Йому були висунуті звинувачення в «розбещенні чоловіків» та «організації притулку розпусти». Почалось все, класично для таких справ, із доносу, який скоріш за все був сфабрикований самими правоохоронцями. Оскільки знайти автора доносу міліція не змогла, очевидно – його і не існувало взагалі.

Донос був зареєстрований в міліції 9 грудня 1973 р. І вже в недовзі 12 грудня 1973 р. знайшовся чоловік, котрий заявив, що режисер його згвалтував. Олександр Воробйов заявляв, що був знайоми з Параджановим вже доволі давно, неодноразово бував у нього вдома. 6 листопада 1973 р., заявляє Воробйов, приїхав з колегами до ресторану, де напився, через що не пам'ятає, як він потрапив додому до Параджанова, хоча давав собі слово більше до нього не ходити [2].

Кримінальну справу, результат якої було вирішено заздалегідь, готували в такому поспіху, що виконавці замовлення не зразу й придумали, яке обвинувачення пред'явити. Інкриміновані статті змінювалися. Спершу — валютні операції. Потім, згадавши, що С. Параджанов збирає ікони, вирішили звинуватити в пограбуванні церков. Але передумали й зупинилися на хабарництві. І лише потім з'явилася версія, пов'язана з гомосексуалізмом. До київського КДБ терміново викликають друзів Сергія, від них вимагають письмових

свідчень, що вони були зґвалтовані Параджановим. Але необхідних показань в більшості вони не дали. Один з допитаних, архітектор М. Сенін, котрий був сином экс-члена ЦУ КПРС І. Сеніна, наклав на себе руки, через тиск з боку слідства.

У результаті С. Параджанов був засуджений до 5 років суворого режиму. В обвинувальному вирoku йшлося про «український буржуазний націоналізм». Однак стаття, за якою засудили, була іншою – принизливою, знущальною, тією, що її давали часто дисидентам, тією, що після неї підвестися було майже неможливо. Його відправляють до колонії в селі Губник Тростянецького району на Вінниччині. Сподіваються, що з «гомосексуальною» статтею він не виживе [5].

З табору С. Параджанов вів переписку не тільки з рідними, а й з А. Тарковським, Лілією Брік та іншими. Написав ряд новел, які потім лягли в основу сценарію фільму «Лебедине Озеро. Зона».

Суд над С. Параджановим мав великий суспільний резонанс серед не байдужих представників тогочасної еліти. Фактично була організована широка суспільна кампанія за його визволення, яку підтримало багато відомих людей, в основному колеги режисери, актори з закордону. Звернення до радянського генсека підписали Ф. Фелліні, М. Антоніоні, Р. Росселіні, Ж.-Л. Годар, Л. Вісконті, Ф. Трюффо, І. Стоун, К. Саура, Р. де Ніро та інші всесвітньо відомі митці. Проте, влада довго ігнорувала ці звернення.

Вважається, що провідну роль у звільненні С.Параджанова зіграла Лілія Брік. Її рідна сестра жила у Франції і була заміжня за французьким поетом, діячем французької комуністичної партії Луї Арагоном, який користувався в СРСР авторитетом, навіть критикуючи його тоталітаризм. За її проханням в 1977 р. Луї Арагон відвідав Москву, де він прийняв Орден Дружби народів та особисто попросив Л. І. Брежнєва звільнити С. Параджанова. В результаті режисер був звільнений, проте йому було категорично заборонено жити у Москві, Києві (загалом в Україні), Петербурзі та Єревані, тому він поїхав у рідний Тбілісі [2].

У Тбілісі ж режисер оселився в домі своєї матері, де, подібно до того, як у Києві, влаштував своєрідний салон. У нього постійно були гості та проходили творчі вечори. Також митець знову почав писати сценарії, проте їх ніхто навіть не розглядав. У 1978 р. С. Параджанов написав керівництву «Вірменфільму» лист з пропозицією зняти два проекти: «Ара Прекрасний» або «Давид Сосунський», але йому навіть не відповіли. Режисер жив на кошти з продажу антикваріату.

31 жовтня 1981 р., Сергій Параджанов, перебуваючи у Москві виступив в театрі на Таганці в обговоренні спектаклю небажаного для радянської влади тоді Ю. Любімова. У своїй промові він знову ж таки розкритикував радянську владу, її політику щодо діячів культури та мистецтва, в результаті чого знову потрапив до поля зору КДБ.

Комітет Державної Безпеки зволікати не став, і проти режисера було відкрито справу за дачу хабаря при вступі його племінника Георгія в Тбіліський театральний університет. Слідство в даному випадку вирішило діяти вже не так, як минулого разу, зазиваючи неіснуючих постраждалих та жорстко допитуючи оточення С. Параджанова. Все було зроблено набагато простіше. Слідство почало вимагати від режисера хабар за закриття розслідування, і вже 11 лютого 1982 р. при спробі передачі коштів Сергій Параджанов був знову заарештований, і поміщений до Ортачальської тюрми. Цей арешт, що не дивно, майже одразу викликав широкий резонанс. До різних структур та органів влади почали надходити листи з вимогами звільнити С. Параджанова. Їх авторами були провідні діячі культури А. Тарковський, Б. Ахмадуліна, Р. Чхедідзе, Т. Абуладзе, М. Антоніоні, Ф. Фелліні та інші. У результаті С. Параджанов відбув у в'язниці 9 місяців. 5 жовтня на останньому судовому засіданні отримав умовний термін, і був звільнений у залі суду.

1987 р. у житті С. Параджанова можна назвати роком, коли до нього приходять справжня світова слава та визнання. Спочатку в Грузії відбувалась виставка живописних робіт митця «Був в майстерні кінорежисера». Після неї було прийнято рішення про відкриття музею С. Параджанова в Єревані. Згодом, режисер починає роботу над стрічкою

«Ашик-Керіб» за мотивами казки М. Лермонтова, яку він присвятив пам'яті свого друга А. Тарковського, померлого в еміграції [1].

Цього ж року С. Параджанов взяв участь в Роттердамському кінофестивалі, де йому вручили приз за кращий інноваційний фільм. Після цього він відвідав Мюнхен, Венецію та Нью-Йорк. До нього, в Тбілісі приїздили М. Мастосяні, Ів Сент-Лоран та інші. 1989 р. знову відзначається «Ашик-Керіб», вже на Стамбульському кінофестивалі. Цього ж року видатний український кінорежисер доби поетичного кіномистецтва Ю. Ільєнко зняв по сумісному з С. Параджановим сценарію стрічку «Лебедине озеро. Зона» [2].

1989 р. Ф. Довлатян запропонував Сергію Параджанову роботу на кіностудії «Вірменфільм», в результаті чого 7 червня відбувся перший день зйомок автобіографічної стрічки «Сповідь». Проте, це був останній зйомочний день в житті режисера. На наступний день він почав кашляти кров'ю. Його було госпіталізовано та направлено до Москви з діагнозом – рак легень. Проте, пухлина дала метастази, його стан швидко погіршувався. В кінці року С. Параджанов відвідав кінофестиваль у Лісабоні, звідки повернувся в Єреван. 27 лютого 1990 р. режисеру було присвоєно звання народного артиста УРСР, а 19 червня ВРСР. 22 травня Сергій Параджанов полетів до Парижу за запрошенням тодішнього президента Франції Франсуа Міттерана задля лікування. Врятувати видатного режисера було неможливо.

20 липня С. Параджанова доправили з Парижа в Єреван, де того ж дня він помер у лікарні. Похорони митця супроводжувалися багатотисячною ходою в Пантеоні парку ім. Комістасу [2].

С. Й. Параджанов безперечно був видатним діячем не лише українського, а й світового мистецтва, який підтримував українських дисидентів. Сам був їх представником. На його долю випали тяжкі випробування наклепи, судові справи, які були лише закритими. Власне, навіть після того, як відомі діячі мистецтва з усього світу домоглися визволення Параджанова – йому заборонялося жити в Україні, Москві та Єревані, тривалий час він не міг займатись професійною діяльністю. С. Параджанов за своє життя пересікався з багатьма людьми, й з близькими йому за думками також, і багатьох з них спіткала така ж, або ж подібна доля. Його життя показовий приклад утисків свободи слова та й взагалі свобод людини в СРСР. Через призму його життєпису можна отримати уявлення взагалі, через, що доводилось проходити представникам української, і не тільки інтелігенції в радянський час.

Аннотація. В статті рассмотрены фигура С. И. Параджанова как выдающегося деятеля культуры и искусства, проукраински настроенного представителя интеллигенции, диссидента. Освещены творческий путь художника, те сложности и препятствия со стороны советской власти, ему приходилось преодолевать для реализации своих творческих замыслов. Определено, что несмотря на все аресты, притеснения и запрета он оставался верным и последовательным своим идеям.

Ключевые слова: С. Й. Параджанов, диссидент, режиссер.

Abstract. The article considers the figure of Sergei Parajanov as a prominent figure of culture and art, pro-Ukrainian representative of the intelligentsia, a dissident. The artist's creative path, the difficulties and obstacles on the part of the Soviet government, which he had to overcome in order to realize his creative ideas, are highlighted. It was determined that despite all the arrests, harassment and bans, he remained true to his ideas.

Key words: Sergei Parajanov, dissident, director.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Загребельний М. П. Сергій Параджанов. Київ: Укрвидавполіграфія, 2018..128 с.
2. Григорян Л. Р. Три цвета одной страсти: триптих Сергея Параджанов. М.: Союз кинематографистов СССР, 1991. 191 с.
3. Мусієнко О. Митець і влада. Параджанов: зміна долі. *Мистецтвознавство України*. 2003. Вип. 3. С. 194–201.
4. Петрова О. Мистецтвознавчі рефлексії: історія, теорія та критика образотв. мистецтва 70-х років ХХ ст. - початку ХХІ ст. К.: ВД «КМ Академія», 2004. 400 с.
5. Сергій Параджанов і Україна. Збірник статей і документів. Упорядник і редактор Л. І. Брюховецька. К.: Редакція журналу «Кіно-Театр», Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. С. 182.
6. James Steffen Emory University Atlanta, GA 30322 USA.